

فصلنامه پژوهش‌های نوین علوم جغرافیایی، معماری و شهرسازی
Journal of Geographical New Studies, Architecture and Urbanism
شماره نهم، پاییز ۱۳۹۶، صص ۱۶۵-۱۵۵ Vol 1. No 9. 2017, p 155-165
شماره شاپا (۵۵۰x-۲۵۳۸) ISSN: (2538-550X)

مطالعه سیر تحول عناصر معماری در آثار معماری اسلامی آذربایجان در گذر از دوره‌ی سلجوقی به دوران ایلخانی و تیموری

فرزاد فیضی^۱، حبیب شهبازی شیران^۲، زهرا میراضی^۳

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل. ایران

Farzadfeyzi50@yahoo.com

۲. استادیار گروه آموزشی باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل. ایران

Habibshahbazi35@gmail.com

۳. دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل. ایران

Mirazi.zahra@gmail.com

چکیده

معماری اسلامی ایران با وجود مطالعات زیاد با کاستی‌ها و کمبودهای فراوانی رو به است که بخشی از این کاستی‌ها به دلیل عدم توجه کافی پژوهشگران به گنجینه‌های فرهنگی و هنری سرزمین‌های مختلف ایران زمین مانند آذربایجان است. هنر معماری در دوران حاکمیت سلاجقه به شکوفایی و بالندگی رسید و آثار معماری زیادی در این دوره بوجود آمد. مهم‌ترین آثاری که از این دوره در آذربایجان باقی مانده است به غیر از مسجد جمعه‌ی اردبیل و قسمت‌هایی از مسجد جامع تبریز، مقابر باقی مانده در مراغه و نخجوان هستند. اما اوج شکوفایی و بالندگی معماری آذربایجان در دوران اسلامی مربوط به دوران بعد از حملات مغول است که امروزه آثار باقی مانده از آن دوران نمایانگر شکوه و عظمتشان در گذشته هستند. بعد از تسط مغولان بر آذربایجان هنر معماری نیز همگام با عرصه‌های سیاسی و اجتماعی و هنری دچار تغییرات و تحولاتی گشت ولی عده‌ای از ویژگی‌های معماری بدون تاثیر از شرایط جدید و با تاثیر از ویژگی‌های معماری دوران قبلی به تکامل رسیدند. در این مقاله سعی شده است تا سیر تحول عناصر معماری اسلامی آذربایجان از دوره سلجوقی تا دوران ایلخانی و تیموری مورد مطالعه، بررسی و تحلیل قرار گیرد و تشابهات و تفاوت‌های معماری این دوران مشخص شود. روش پژوهش حاضر به صورت کتابخانه‌ای و میدانی و بهره‌گیری از منابع مکتوب است. در پایان این پژوهش مشخص شد که پاره‌ای از ویژگی‌های

معماری آذربایجان در دوره ایلخانی - تیموری از دوره سلجوقی به صورت تدریجی سیر تحولی خود را طی کرده و در این دوره تکمیل شده است و بخش‌هایی از ویژگی‌های این دوران نیز مختص خود دوره است و تفاوت‌های زیادی میان دو دوره مورد مطالعه دیده می‌شود.

واژه‌های کلیدی: معماری اسلامی، آذربایجان، دوره سلجوقی، دوران ایلخانی و تیموری، سیر تحول

مقدمه

سرزمین پهناور آذربایجان یکی از خاستگاه‌های تمدن ایرانی می‌باشد که در گذر تاریخ سهم ارزنده‌ای در شکوفایی فرهنگی آن داشته است. آذربایجان یکی از مراکز پرقدردت معماری جهان اسلام است که فرایند تحولات معماری در آنجا تاریخی کهن دارد (آجرلو، ۱۳۸۹: ۴). در دوران اسلامی نیز همانند دوران باستان شاهد شکوفایی هنر و معماری در این سرزمین هستیم. در دوره سلجوقی با مکاتبی همچون شیروان شاهد ظهور عناصر اسلامی در معماری آذربایجان هستیم. به واسطه‌ی این مکتب نحوه‌ی گذر از دوره ساسانی به سلجوقی و ایلخانی و یا به عبارتی دوره اسلامی آذربایجان آشکار می‌شود.

در دوره ایلخانیان مرکزیت فرهنگ و هنر ایران از خراسان و ماوراءالنهر به آذربایجان منتقل می‌شود و معماری سرزمین آذربایجان در قالب مکاتبی چون تبریز به اوج بالندگی و شکوفایی می‌رسد و معماری سرزمین‌های همجوار را تحت الشعاع قرار می‌دهد. این پیشرفت‌های حاصل از معماری برخاسته از آذربایجان نه تنها به خود آذربایجان و دوران ایلخانیان محدود نمی‌ماند بلکه به ترکستان و خراسان عهد تیموریان و مصر دوره ممالیک نیز گسترش می‌یابد. بسیاری از ویژگی‌های معماری آذربایجان ریشه در سنت‌های این سرزمین داشته و متأثر از عوامل گوناگون است (آجرلو، ۱۳۸۹: ۵-۴). در این پژوهش ویژگی‌های فنی معماری اسلامی آذربایجان و عناصر معماری در دو دوره سلجوقی و دوران ایلخانی - تیموری مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد و اهمیت و ارزش آن بدان است که تاکنون این دوران، دوران کاملاً متفاوت و بدون ارتباط با یکدیگر معرفی شده و پژوهشی که به صورت جزئی به بررسی و تحلیل فنی عناصر معماری و سیر تحولات آنها و همچنین شباهات و تفاوت‌هایشان بپردازد صورت نگرفته است. این پژوهش بر اساس پرسش‌های زیر صورت گرفته است: ۱- تفاوت‌ها و تشابهات معماری اسلامی آذربایجان در دوره سلجوقی و دوران ایلخانی - تیموری چیست؟ ۲- آیا تحولات به وقوع پیوسته در ویژگی‌های معماری این دوران به صورت ناگهانی بوده است یا اینکه در کنار تغییرات بنیادین شاهد تطور تدریجی نیز در برخی ویژگی‌های معماری هستیم؟

روش تحقیق

روش تحقیق این نوشتار، توصیفی - تحلیلی و مقایسه‌ای و ابزار گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی است. به این ترتیب که ابتدا با مستندات تهیه شده از بناها، ویژگی‌های عناصر معماری و تزیینات آن با نگاهی تطبیقی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است تا سیر تحول این ویژگی‌ها مشخص شود.

پیشینه تحقیق

در باب معماری اسلامی آذربایجان در دوران اسلامی تحقیقات مستقل فراوانی صورت گرفته است که اکثر آنها شامل دوره ایلخانی می‌شود. یکی از پیشگامان این عرصه دونالد ویلبر است که در کتاب خود تحت عنوان «معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان» به معرفی آثار معماری اسلامی آذربایجان در دوره ایلخانی پرداخته است (ویلبر، ۱۳۶۵). محمد علی مخلصی در کتاب «فهرست بناهای تاریخی آذربایجان شرقی» چاپ سازمان میراث فرهنگی به توصیف معماری اسلامی آذربایجان پرداخته است (مخلصی، ۱۳۷۰). در سال‌های اخیر بیش از همه دکتر بهرام آجرلو و بهروز عمرانی در این مورد مطالعه داشته‌اند و یافته‌های خود را در قالب کتب و مقالات علمی - پژوهشی به چاپ رسانیده‌اند (آجرلو، ۱۳۸۹؛ عمرانی، ۱۳۸۶). جدیدترین تحقیق در باب معماری آذربایجان از ازمینه قدیم تا دوران معاصر متعلق به محمود اوریا است؛ وی در کتابی با عنوان «مقدمه‌ای بر تاریخ معماری آذربایجان از حجر تا قجر» به این مهم پرداخته است (اوریا، ۱۳۹۴). از پژوهشگران اهل جمهوری آذربایجان که به معماری اسلامی آذربایجان پرداخته‌اند می‌توان به پروفیسور جعفر غیاثی اشاره کرد که اکثراً مطالعات او متعلق به دوره ایلخانی است (Qiyasi, 1985). Gulnara Qenberova بیش از همه به مقابر اسلامی آذربایجان در دوره سلجوقی پرداخته و یافته‌های خود را در قالب مقالات علمی به چاپ رسانیده است (2011, Qenberova).

ویژگی‌های معماری اسلامی آذربایجان (ایران) در دوره سلجوقی

سلجوقیان تهاجم خود را از ماوراءالنهر و خراسان آغاز نمودند و آذربایجان که در غربی‌ترین نقاط ایران قرار داشت، دیرتر از دیگران با حاکمیت سلجوقی آشنا و از آن متأثر گردید. این خاندان عامل گشایش دوره‌ای جدید در تاریخ اقوام و تمدن اسلام، و موجب استیلاء و گسترش ترکان بر جهان اسلام شدند (توران، ۱۳۹۵: ۵۲). هنر معماری در دوران حاکمیت سلاجقه به شکوفایی و بالندگی رسید و آثار معماری زیادی در این دوره بوجود آمد که نشان دهنده‌ی مهارت و استادی هنرمندان و استادکاران و آگاهی آنان از شیوه‌های مختلف معماری است (کیانی، ۱۳۸۹: ۵۴).

مهم‌ترین آثاری که از این دوره در آذربایجان باقی مانده است به غیر از مسجد جمعه اردبیل و شبستان مسجد جامع تبریز، مقابر باقی مانده در مراغه و نخجوان از جمله گنبد سرخ مراغه با تاریخ ساخت ۵۲۶ ه.ق.

و گنبد کبود مراغه با تاریخ ساخت ۵۷۶ ه. ق که به شکل مربع، مدور و چندضلعی هستند و همه از سنگ و آجر ساخته شده‌اند و چیز جدید و نو در این مقابر وجود سرداب و نام سازندگان در کتیبه‌های رسمی آنهاست (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۹۰: ۳۸۴). در این دوره کاربرد آجر در معماری این دوره بسیار رواج پیدا کرد و ویژگی اصلی ابنیه دوره سلجوقی بهره‌گیری فراوان از آجر بود که معماران ایرانی در این بهره‌گیری مهارت، هنر و خلاقیت خود را به نمایش گذاشتند (Peterson, 2002: 37). سطوح خارجی دیوار بناها با آجر نماسازی می‌شد و از انواع طرح‌های هندسی در آجر استفاده می‌شد. هنر آجر تراشی و تزئینی بنا با آجرهای تراشیده، از قرن پنجم هجری در ایران معمول بوده است. در کنار این تزئینات بسیار زیبای آجری، کتیبه‌ها و خطوط تزئینی، با استفاده از آجر تراشیده، یکی از ویژگی‌های معماری سلجوقیان است (ایمنی، ۱۳۸۹: ۸۸-۸۷).

کوشش سلجوقیان بیشتر در به وجود آوردن بنای ساختمان‌هایی از نوع مسجد و مقبره متمرکز گردیده است و برای رسیدن به این هدف با استفاده از عناصر معماری ساسانی (گنبد، ایوان، حیاط) و اسلوب ساختمان‌های طاق‌دار و دیگر روش‌های مختلف توانسته‌اند خاصیت و کیفیت دقیقی به معماری این دوره‌ی ایران ببخشند و در نتیجه معماری شکل مشخص ایرانی به خود گرفته، طرح حیاط چهارایوانی با رواق‌های اطراف آن اساس معماری سلجوقیان را در بناهای مذهبی و غیر مذهبی تشکیل داده است (حاتم، ۱۳۷۹: ۱۵).

از دوره‌ی سلجوقی مکاتب معماری مختلفی در آذربایجان شروع به کار کردند، از جمله مکتب معماری شیروان - آبرون که مهم‌ترین ویژگی‌های آن پلان چهارگوش بدون ایوان، تداوم نماسازی سنگی، تک مناره‌های جدا از بنای اصلی، آرامگاه‌های برجی شکل، و مکتب معماری مراغه - نخجوان که آثار آن دارای ویژگی‌هایی چون استفاده از تزئینات معقلی، بکارگیری دو مناره بر بالای سردرهایی با ارتفاع زیاد، بکارگیری گنبد‌های ساقه بلند، برونگرایی در فرم بناهای یادمانی، تاکید بر عظمت و شکوه بناها و بکارگیری طاق‌نماهای عجمانه است (اوریا، ۱۳۹۴: ۳۵۰-۲۷۶).

ویژگی‌های معماری اسلامی آذربایجان (ایران) در دوران ایلخانی و تیموری

ویژگی‌های سبک معماری آذربایجان در دوره‌ی ایلخانی و تیموری تحت عنوان سبک آذری در مرحله اول و دوم بررسی شده است. این شیوه از زمان ایلخانان شروع شده و تا زمان صفویه ادامه می‌یابد (پیرنیا، ۱۳۸۰). معماری عهد تیموری در آذربایجان که مصادف با حکومت آق و قراقویونلوها در این منطقه می‌باشد ادامه همان سبک معماری آذربایجان در دوره‌ی ایلخانی می‌باشد و هر دو متعلق به یک سبک و شیوه معماری هستند. اما با وجود این نوآوری‌هایی هم در آن مشاهده می‌شود.

دوره‌ی ایلخانی عصر شکوفایی معماری و شهرسازی در آذربایجان بوده است و این دوره در سیر تکوین هنر و معماری ایران دارای جایگاه ویژه‌ای می‌باشد (آجرلو، ۱۳۸۸: ۴۳-۴۰).

در دوران ایلخانان، مرکزیت فرهنگ و هنر ایران از خراسان و ماوراءالنهر به آذربایجان منتقل شد و پیشرفت‌های معماری برخاسته از آذربایجان نه تنها به آذربایجان و دوران ایلخانان محدود نماند؛ بلکه به ترکستان و خراسان عهد تیموریان و مصر دوره ممالیک نیز گسترش یافت. درحقیقت فرهنگ و هنر ایران دوره‌ی تیموری استمرار و تداوم دوره‌ی ایلخانی است. بسیاری از ویژگی‌ها و شاخص‌های سبک معماری آذربایجان، ریشه در سنت‌های معماری خود آذربایجان داشته است. مثلاً تأکید بر بالاگرایی و رفعت و عظمت بنا، الحاق مناره‌ها به کالبد بنا، ساخت مجموعه‌های معماری، تزئینات عجمانه، تکرر و تکلف نقش مایه‌های هندسی و کاشیکاری از مکتب نخجوان به ارث رسیده است. مکتب معماری نخجوان در اواخر عهد سلجوقی در امیرنشین نخجوان پدیدار شد و با شاهکارهای معماری عجمی ابن ابوبکر نخجوانی به اوج خود رسید. یا ترکیب‌بندی چند مناره‌ای، توسعه کاشیکاری معرق و توسعه گچبری از ویژگی‌های مکتب تبریز است. و توسعه‌ی قوس کلیل یا آذری در سبک معماری آذربایجان، که سابقه‌ی آن به مکتب معماری شیروان می‌رسد. سایر ویژگی‌هایی که در معماری اسلامی آذربایجان دیده می‌شود عبارتند از: رواج مقابر برجی، استفاده از گنبد‌های عظیم به خصوص گنبد‌های دوپوسته گسسته و دوپوسته پیوسته، استفاده از چفد پنج و هفت، چمانه و شیدری، به کاربرد سردابه و ازاره‌های سنگی در بناها، کوشش آگاهانه در ایجاد شباهت و تجانس میان طرح گنبد‌ها، استفاده از گنبد‌های بیضی شکل نوک‌تیز و مقطع نوک‌تیز راهروها و قوس‌های دیوارها، بلند و باریک‌تر شدن و متنوع شدن ایوان‌ها، بهره‌گیری از هندسه در طراحی معماری، مفصل‌تر شدن و کامل‌تر شدن مقرنس‌کاری و استفاده از گچ‌بری، کاشی زرین‌فام و کاشی نقش برجسته در بناها (آجرلو، ۱۳۸۹: ۴). با ظهور دوره تیموری و همزمان با شکوفایی هنرها در ماوراءالنهر و شرق ایران، هنر و معماری در غرب و شمال‌غرب ایران، تحت حکومت آق‌قویونلوها و قراقویونلوها به اوج خود رسید. معماری این دوره از بسیاری لحاظ مدیون و ادامه‌ی دوره ماقبل خود یعنی معماری دوره ایلخانان مغول است و در این پژوهش تحت عنوان یک دوره‌ی ایلخانی - تیموری بررسی شده است. اما این بدان معنا نیست که معماری این دوره بدیع نیست، بلکه در این دوره از نظر معماری و ساختمان‌سازی نوآوری‌هایی هم دیده می‌شود (شراتو و گروه، ۱۳۹۱: ۴۱-۳۷). از آثار معماری این دوره فقط بنای مسجد کبود تبریز باقی مانده و همچنین کاخ هشت بهشت نیز از روی منابع مکتوب و مینیاتور مطراقچی قابل بازسازی است (میرزایی و همکاران، ۱۳۹۵: ۷۷-۸۸).

سیر تحول عناصر معماری در آثار معماری اسلامی آذربایجان در گذر از دوره‌ی سلجوقی به دوران ایلخانی و تیموری

همگام با تغییر و تحولات در عرصه سیاست و زندگی اجتماعی در ایران بعد از حملات مغول هنر معماری نیز دچار تحولاتی شد که نمایانگر این تغییرات هستند. اما پاره‌ای از ویژگی‌های معماری ایلخانی و تیموری

سرزمین آذربایجان تحولات تدریجی خود را از سده‌های گذشته و به خصوص دوره سلجوقی و با مکاتبی همچون مکتب شیروان و مراغه نخجوان پیموده و در این دوره به تکامل رسیدند.

عناصر فنی معماری:

در گذر از دوره سلجوقی به دوران ایلخانی و تیموری در آذربایجان با تغییرات و دگرگونی‌ها در معماری و عناصر وابسته بدان روبه رو هستیم. اما همه‌ی این تغییرات بر خلاف عقاید اکثر نویسندگان به طور ناگهانی نبوده بلکه عده‌ای از آنها به تدریج از دوره‌های قبلی سیر تحولی خود را طی کرده و در این دوره تکمیل شده‌اند. در جدول زیر ویژگی‌های فنی و عناصر معماری اسلامی آذربایجان در سه دوره سلجوقی، ایلخانی و تیموری مقایسه شده است. بعد از مقایسه مشاهده می‌شود که بسیاری از ویژگی‌های دوره ایلخانی و تیموری مشابهت‌های فراوانی با یکدیگر دارند و در عین حال این دو دوره نسبت به دوره سلجوقی تفاوت‌های فاحشی دارند. با وجود این عده‌ای از خصایص معماری در همه‌ی این دوران‌ها یکسان است و سنت مشترکی را در آذربایجان در کل این دوران نشان می‌دهد. (جدول شماره ۱).

جدول شماره ۱. مقایسه ویژگی‌های فنی معماری و سیر تحول عناصر معماری اسلامی آذربایجان در دوران سلجوقی، ایلخانی و تیموری

ویژگی‌های معماری	دوره سلجوقی	دوره ایلخانی	دوره تیموری
طرح و پلان	- رواج ساخت مساجد با پلان شبستان گنبددار - ترجیح پلان دوايوانی بر سایر پلان‌ها (اکثر نمونه‌ها از بین رفته است)	- برتری طرح چهارایوانی بر سایر طرح‌ها - عدم وابستگی و ارتباط مساجد با بازار	- استفاده از طرح‌های سرپوشیده و بدون صحن و حیاط - مساجد با پلان مرکزی و فاقد صحن و دارای چند گنبدخانه در اطراف تالار مرکزی مانند مسجد کبود تبریز
مدور و مقابر	- استفاده از طرح‌های مربع و مدور در ساخت مقابر از قبیل مقابر سرخ، کبود و مدور مراغه و سه گنبد ارومیه - ارتباط بناهای مهم مذهبی با بازار مانند مسجد جمعه‌ی اردبیل	- ادامه‌ی طرح مربع و مدور دوره سلجوقی در ساخت مقابر - رواج ساخت مقابر با طرح هشت ضلعی مانند گنبد سلطانیه و بقعه چلبی اوغلو - رواج ساخت مجموعه‌های معماری مانند شب غازان و ربع رشیدی	- مقابر مدور مانند مقبره‌ی زینل میرزا در حصن کیفا - ادامه‌ی ساخت مجموعه‌های معماری از قبیل

صاحب آباد و مظفریه ی تبریز	- بلند شدن ایوانها		
- ادامه ی طاق های دوره ی ایلخانی	- استفاده از طاق های ضربی و طاق کلیل (آذری) - استفاده از مصالح آجری در ساخت طاقها مانند طاق های ارگ علیشاه تبریز	- استفاده از انواع طاقهای متنوع برای پوشش شبستانها؛ مانند طاق های ضربی شبستان مسجد جامع تبریز - استفاده از طاق گهواره ای مانند طاقهای گهواره ای مسجد جمعه اردبیل که در گذشته وجود داشته است.	طاق
- ادامه ی گنبد های حجیم دوره ی ایلخانی مانند گنبد مسجد کبود تبریز	- رواج گنبد های حجیم و ساقه بلند مانند گنبد سلطانیه - رعایت اصل سبکی گنبد - ترجیح گنبد های دو پوسته بر گنبد های تک پوسته مانند گنبد دو پوسته گسسته ی مسجد جامع ارومیه - تبدیل مربع به هشت و شانزده ضلعی در اجرای گنبد ها مانند گنبد مسجد جامع ارومیه - تیز شدن قوس ها	- اجرای گنبد های دو پوش و تک پوش - استفاده از ساقه گنبد های بلند مانند ساقه گنبد مسجد جامع اردبیل - کوشش آگاهانه در جهت ایجاد شباهت و تجانس میان گنبد های بیضی شکل نوک تیز و مقطع نوک تیز راهروها و قوس های دیوارها	قوس و گنبد
- عدم ساخت مناره در تنها مسجد باقی مانده از این دوره یعنی مسجد کبود تبریز	- رایج شدن مناره ها بر بالای سردر بناهای مذهبی - رواج مناره های هشت گانه مانند مناره های گنبد سلطانیه - ساخت مناره های بلند و باریک - استفاده از آجر و	- ساخت و رواج مناره ها در کنار بناهای مذهبی از قبیل منار مسجد جمعه اردبیل - استفاده از انواع طرح های آجری در مناره ها	مناره

	<p>طرح‌های تزئینی آجری در مناره‌ها</p> <p>- ترکیب پیش‌طاق با دو جفت مناره که مختص به دوره‌ی ایلخانی است.</p>		
<p>تأثیرات و تأثرها</p>	<p>- تأثیر از معماری دوره قبل از اسلام</p>	<p>- تأثیر از معماری دوره قبلی</p> <p>- تأثیر از معماری مکاتب محلی از قبیل مکتب معماری شیروان و مراغه - نخجوان</p> <p>- تأثیر بر معماری اسلامی سرزمین‌های مجاور از قبیل معماری خراسان، قفقاز، ممالیک مصر و ...</p>	<p>- تأثیر و تأثر از معماری آسیای صغیر؛ این تأثیرات متقابل و تبادل فرهنگی در مسجد سرپوشیده‌ی کیود تبریز دیده می‌شود.</p> <p>- تأثیر بر معماری تیموری ماوراءالنهر</p> <p>- تأثیر بر معماری گورکانی هند</p> <p>- تأثیر بر معماری دوره‌ی صفوی به خصوص کاخ‌های صفوی اصفهان</p>

تزئینات

از فصول ممیز و شاخص‌های تفکیک معماری سلجوقی از معماری ایلخانی و تیموری آذربایجان، تزئینات است. در دوره‌ی سلجوقی مهم‌ترین عنصر تزئینی بناها آجرکاری می‌باشد. در این عهد تزئینات آجری در نمای بناها، دیوارها، پوشش‌ها، سقف‌ها، مناره‌ها و کف‌سازی به چشم می‌خورد. تزئینات آجری در دوران ایلخانی و تیموری به تدریج جای خود را به تزئینات گچبری و کاشیکاری می‌دهد. در دوران ایلخانی و تیموری در آذربایجان مقرنس‌کاری نسبت به دوره‌ی سلجوقی پیچیده‌تر و مفصل‌تر می‌شود. کاربرد آجری، موزاییک لعابی با موتیف نباتی و خطاطی که به آناتولی هم صادر می‌شود نوآوری‌های عهد مغول و وجه تمایز آن نسبت به دوران قبلی است (شکفته و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰۶-۸۴). صنایع تزئینی معماری آذربایجان از دوره سلجوقی تا تیموری را می‌توان در چهار بخش آجرکاری، کاشیکاری، گچ بری و حجاری بررسی کرد. در مورد حجاری روی سنگ باید گفت که همواره نام آذربایجان با کوه و سنگ همراه بوده است و تقریباً در همه‌ی شهرهای بزرگ و تاریخی آذربایجان، مناطقی به اسم داشچیلا و یا داشکسن وجود دارد که در زبان ترکی به معنی سنگ تراش است (زرگری، ۱۳۹۳: ۲۴). مسجد سنگی

ترک میانه و مسجد سنگی جمال آباد هریس نمونه‌های بدیع استفاده از سنگ در معماری و تزئینات آن در قرن هشتم هجری هستند. با مطالعه تزئینات معماری در دوره سلجوقی در سرزمین آذربایجان و مقایسه آن با دوران ایلخانی و تیموری، تحولات زیادی را نسبت به تغییر و تحولات عناصر معماری شاهد هستیم

نتیجه گیری

در گذر از دوره سلجوقی به دوران ایلخانی و تیموری در آذربایجان با تغییرات و دگرگونی‌ها در معماری و تزئینات وابسته بدان روبه رو هستیم. اما همه‌ی این تغییرات بر خلاف عقاید اکثر نویسندگان به طور ناگهانی نبود بلکه عده‌ای از آنها به تدریج از دوره‌های قبل سیر تحولی خود را طی کرده و در این دوره تکمیل شده است. در دوره سلجوقی ساخت مساجد با شبستان گنبددار مرسوم بوده که در دوره ایلخانی جای خود را به بناهای با پلان چهار ایوانی می‌دهد و در دوره تیموری در نتیجه‌ی تبادل فرهنگی بین آذربایجان و آسیای صغیر و متناسب با وضعیت اقلیم منطقه ساخت مساجد با پلان سرپوشیده و فاقد صحن رایج می‌گردد. در دوره سلجوقی ساخت مقابر با پلان مربع و مدور رایج بوده که در دوران ایلخانی و تیموری هم این پلان رواج داشته است. اما پلان جدید ۱۲ ضلعی در بعضی قبه‌ها و مقابر دوره ایلخانی، مانند مقبره‌ی غازان‌خان در شنب‌غازان نشان‌گر گرایشات شیعی سلاطین ایلخانی بعد از پیوستن به دین اسلام است.

هیچ یک از مساجد ایلخانی که در مواردی بر خلاف مساجد دوره سلجوقی است، چه در ابتدا و چه در انتها، با بازار وابستگی و ارتباط ندارند. در عصر ایلخانی نوع و شکل گنبد‌های سلجوقی ادامه یافت؛ گنبد‌های دوپوش و تک‌پوش هم در دوره سلجوقی و هم در دوران ایلخانی و تیموری رایج بوده اما در دوره ایلخانی گنبد‌های دوپوشه را بر سایر انواع ترجیح می‌دادند. استفاده از گنبد‌های ساقه‌بلند را در معماری اسلامی آذربایجان اولین بار در مسجد جامع اردبیل که مربوط به دوره سلجوقی است، شاهد هستیم که در دوران ایلخانی در بناهایی مثل گنبد سلطانیه به اوج خود می‌رسد.

عصر طاق در گذر از دوره سلجوقی به دوران ایلخانی و تیموری در آذربایجان دچار تحولاتی می‌شود؛ در حالی که استفاده از طاق‌های ضربی (شبستان مسجد جامع تبریز، سرداب گنبد سرخ مراغه) و طاق‌های گهواره‌ای مسجد جامع اردبیل (امروزه از بین رفته) در آثار معماری اسلامی آذربایجان در دوره سلجوقی رایج بوده در عصر ایلخانان مغول در کنار طاق‌های ضربی که دچار تحولاتی شد، طاق کلیل (آذری) هم رواج یافت و در آن‌ها از مصالح آجری استفاده شد. مناره‌ها در آثار معماری سلجوقی آذربایجان به صورت پیوسته به بناها نیست و مانند مناره‌ی مسجد جامع اردبیل در کنار بنا ساخته می‌شد. اما در دوره ایلخانی مناره‌ها بر سردر بناها ظاهر می‌شود و همچنین مناره‌های هشت‌گانه بر بالای بناهای بلند رواج می‌یابد و در دوره تیموری در تنها اثر باقی مانده از این دوره هیچ اثری از مناره دیده نمی‌شود.

فهرست منابع و مآخذ

۱. آجرلو، بهرام، درآمدی بر سبک معماری آذربایجان، باغ نظر، سال هفتم، شماره ۱۴، صص ۱۴-۳، ۱۳۸۹.
 ۲. آجرلو، بهرام، شیوه‌ی معماری شیروان، باغ نظر، سال ششم، شماره ۱۱، صص ۱۲-۳، ۱۳۸۸.
 ۳. اتینگهاوزن، ریچارد، الگ گرابر، هنر و معماری اسلامی ۱، ترجمه یعقوب آژند، تهران: سمت، ۱۳۹۰.
 ۴. اوریا، محمود، مقدمه‌ای بر تاریخ معماری آذربایجان از حجر تا قجر، چاپ اول، تبریز: نشر اختر، ۱۳۹۴.
 ۵. ایمنی، عالیه، بیان نمادین در تزئینات معماری اسلامی، نشریه کتاب ماه و هنر، شماره ۱۴۲، صص ۹۲-۸۶، ۱۳۸۹.
 ۶. پیرنیا، محمدکریم، سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: نشر پژوهنده و نشر معمار، ۱۳۸۰.
 ۷. توران، عثمان، سلجوقیان، ترجمه پرویز زارع شاهمرسی، چاپ اول، تبریز: نشر اختر، ۱۳۹۵.
 ۸. حاتم، غلامعلی، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، چاپ اول، تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۹.
 ۹. شکفته، عاطفه، حسین احمدی، امید عودباشی، تزئینات آجرکاری سلجوقیان و تداوم آن در تزئینات دوران خوارزمشاهی و ایلخانی، فصلنامه‌ی پژوهش‌های معماری اسلامی، سال سوم، شماره ۶، صص ۱۰۶-۸۴، ۱۳۹۴.
 ۱۰. شراتو، امیرتو، ارنست گروبه، هنر ایلخانی و تیموری، ترجمه یعقوب آژند، چاپ سوم، تهران: نشر مولی، ۱۳۹۱.
 ۱۱. عمرانی، بهروز، حسین اسمعیلی، مساجد تاریخی آذربایجان شرقی، چاپ اول، تبریز: ستوده، تبریز، ۱۳۸۶.
 ۱۲. مخلصی، محمدعلی، (۱۳۷۱)، فهرست بناهای تاریخی آذربایجان شرقی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۱.
 ۱۳. میرزایی، معصومه، سیدرسول موسوی حاجی، عابد تقوی، امین مرادی، «بازشناسی فرم معماری کاخ هشت بهشت تبریز (جایگاه آن در روند شکل‌گیری نمونه‌های ایران و سرزمین‌های همجوار، طی قرون ۹ و ۱۰ هجری)». باغ نظر، شماره ۱۳ (۴۴)، صص ۷۷-۸۸، ۱۳۹۵.
 ۱۴. کیانی، محمد یوسف، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۹.
 ۱۵. ویلبر، دونالد نیوتن، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۵.
16. Qənbərova, Gulnara. Azərbaycanın səlcuq dövrü tübrələri, Somba; memarlıq, səharsalma tarixi və bərpası. toplu no 1 , OUT , 72. 03\09 ,Pp128, 2011

17. Ptersen, A. Dictionary of Islamic Architecture. New York: Routledge, 2002
18. Qiyasi, cəfər, yaxın uzaq Ellərdə. Bakı: Işıq nəşriyatı, 1985 .

